

Қ.БЕКНИЯЗОВ

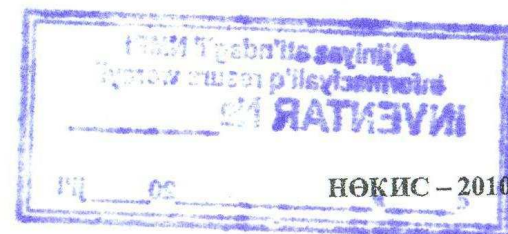
**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ
МИЙҰЕ ХӘМ ПАЛЫЗ
АТАМАЛАРЫ**

НӨКИС – 2010

ӘЖИНІЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКІС МӘМЛЕКЕТЛІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

Қ. БЕКНИЯЗОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ
МИЙҰЕ ХӘМ ПАЛЫЗ АТАМАЛАРЫ

НӨКІС – 2010

Бекниязов Қ. «Қарақалпақ тилиндеги мийўе хәм палыз атамалары»

Нөкис, «Қарақалпақстан», 2010, 34 бет.

Китапта қарақалпақ тилиндеги мийўе хәм палыз егинлери атамаларының келип шығғы тарийхына, хәзирги қарақалпақ тилиндеги курамы хәм мәнилериндеги өзгерислерге айрықша әҳмийет берилген.

Китап илимий хызметкерлерге, жокары оқыў орынлары хәм мектеп оқытыўшыларына, аспирант хәм студентлерге, сондай-ақ қарақалпақ тили лексикасынын раўажланыў мәселелери қызықтыратуғын кең жәмийетшиликке арналған.

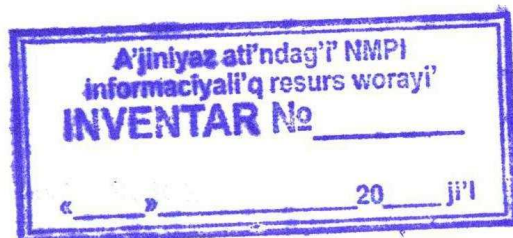
Жуўаплы редактор

филология илимлериниң кандидаты

Қ. Пахратдинов

ISBN – 978-9943-346-47-5

© «Қарақалпақстан»-2010

КИРИСИЎ

Тилимиздиң сөзлик курамын хәр тәрәплеме изертлеў–қарақалпақ тил билиминиң әҳмийетли мәселелериниң бири. Себеби хәзирги ўақытта қарақалпақ тилиниң сөзлик курамын хәр түрли терминологиялық системаларсыз көз алдымызға келтириў қыйын. Сонлықтан да, соңғы ўақытларда қарақалпақ тилиниң сөзлик курамын арнаўлы изертлеўге айрықша итибар берилмекте.¹

Қарақалпақ тилиниң сөзлик байлығы пүтин бир система болып табылады. Ал сол пүтинниң бир бөлеги мийўе хәм палыз егинлери атамалары болып есапланады. Қарақалпақ тилинде егинниң бул түрлерине байланыслы атамалардың пайда болаўы Қарақалпақстанда дийханшылықтын раўажланыўы менен хәм соның нәтийжесинде мийўе хәм палыз егинлери түрлериниң көбейиўи менен байланыслы болды.

Қарақалпақ тили бойынша айырым илимий жумысларда мийўе хәм палыз атамалары ҳаққында азы-кем мағлұматлар берип өтилген.² Бирақ қарақалпақ тилиндеги мийўе хәм палыз атамалары хәзирги ўақытқа дейин бир терминологиялық система сыпатында арнаўлы изертленилмеді. Сонлықтан да бул атамалардың пайда болыў себеплерин, олардың мәнилерин ашып көрсетиў хәм т.б. тәрәплерин изертлеў қарақалпақ тил билиминдеги әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады.

¹Каримходжаев Ш. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1970; Пирниязов К. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии. АКД. Алма-Ата, 1981; Алланазаров К. Литературоведческие термины в каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1985;

Алланязова Ш. Термины прикладного искусства в каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1985; Пирниязова А.К. Пути формирования и развития общественно-политической лексики в современном каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1986; Карибаева А.У. Становление и развитие спортивных терминов в каракалпакском языке. АКД. Алма-Ата, 1991; Жаксымуратов К. Формирование и развитие медицинских терминов в каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1991; Пахратдинов К.А. Животноводческая лексика в каракалпакском языке. АКД. Нукус, 1991; Даулетова У. Военная лексика каракалпакского языка. АКД. Нукус, 1994; Нурмахова Ж.К. Социально-экономические термины в каракалпакском языке. АКД. Нукус, 1999. Шаниязов Ж. Диний атамалар ва иборалар, уларнинг каракалпак адабий тилида қўлланиши. АКД. Нукус, 2002.

²Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1971, 92-93-бетлер; Доспанов О. 1) Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 27-37-бетлер; 2) Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, «Қарақалпақстан», 1980; Насыров Д. С., Доспанов О. Карақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1983; Каримходжаев Ш. Дийханшылық терминлеринин каракалпакша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1995.

Қарақалпақ тилинің мийўе хәм палыз егинлери лексикасында бурын қолланылған хәм хәзирги ўақытта да қолланылып атырған лексикалық бирликлер бар. Дәўирлер өтиўи менен айырым мийўе хәм палыз атамаларының мәнилериңде өзгерислер жүз берди хәм жаңадан көплеген атамалар пайда болды.

Мийўе хәм палыз егинлери атамаларының лингвистикалық жақтан арнаўлы изертлениўи халқымыздың өткендеги социаллық-экономикалық турмысы, миллий мәдениыты хәм тарийхый раўажланыў басқышлары жөнинде бай мағлыўматларға ийе болыў ушын теориялық хәм әмелий жақтан үлкен әхмийетке ийе.

МИЙЎЕ АТАМАЛАРЫ

Мийўе сөзи өзбек тилинде *мева*, қырғыз тилинде *мөмө*, түркмен тилинде *миве*, уйғыр тилинде *мива*, азербайжан тилинде *мейва* түринде кең қолланылады хәм ол онша көп өзгериске ушырамаған. Бул сөз Орхон-Енисей жазба дереклеринде, Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде ушыраспайды. Оның түркий тиллерде қолланылыў дәрежеси XV әсирдиң ақыры - XVI әсирдиң басларынан баслап бир қанша артып баслаған.

Мийўе сөзиниң парсыша-тәжикше сөз екенлиги бир қатар лексикографиялық жумысларда көрсетилген. Б. Бафоев *мийўе* сөзи жөнинде төмендеги пикирлерди билдирген: «Иран тиллериндеги *мева-миве* хәм түркий тиллердеги *миве-мөмө-мийўе-мәйвә-мөгә* вариантларын өз-ара салыстырғанда, бул сөздиң дөренди сөз екенлиги сезиледи. Бул сөз еки компоненттен ибарат болып, олар соңынан өз-ара сиңисип кеткен хәм еки сөз бир сөз ҳалына келген, яғный төмендегише болыўы мүмкин: *мева* < *ме(х)* + *ва* < *ме(х)* + *ба* < *мех* + *ба(р)* < *беҳ* + *бар* < *бор*. *Меҳ*, *беҳ* сөзи парсыша сөз болып, ол «жақсы, жағымлы, мазалы, шийрин» мәнисин билдирген, *бар*, *бор* сөзи де «мийўе, жемис» мәнисин билдирген. Демек, ең дәслеп *мева* сөзи «шийрин, мазалы, жағымлы» дегенди аңлатқан».³

Мийўе сөзиниң көп әсирлер даўамында кең қолланылыўы, оның қарақалпақ тилинің әдеттеги лексикалық бирлигине айланыўы төмендеги қубылысларға алып келди: а) оның бурынғы синонимлери қолланыўдан шығып, ол «жемис», «мийўе» мәнисинде нейтраль атама болып қалды; б) хәр қыйлы семемалары қарақалпақ тилинде турақласты; в) аўыспалы мәнилери көбейди; г) сөз жасаў ўазыйпасы артты хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги мийўе атамаларының қурамына *алма*, *алмұрт*, *ерик*, *шабдал*, *қарели*, *шийг*, *тут*, *әнжир*, *анар*, *бийг*, *жүзим*, *гоза* хәм т. б. сөзлер киреди.

³ Бафоев Б. Қўхна сўзлар тарихи. Тошкент, 1991, 28-29-бетлер.

Алма сөзи хәзирги казак, уйғыр, кыргыз, түркмен, ноғай, башкурт, азербайжан тиллеринде бирдей формада қолланылады. Ал өзбек тилинде оның биринши сеси *о* сесине (*алма*), түрк хәм гагауз тиллеринде *э* сесине (*элма*), чуваш тилинде *у* сесине (*улма*) орын аўмаскан. Сибирьдеги түркий тиллерде (якут, тува, хакас тиллеринде) *алма* сезиниң орнына рус тилиндеги *яблоко* сөзи қолланылады. Хәзирги татар хәм башкурт тиллеринде *алма* сөзи өзиниң тийкарғы мәнисинде де хәм «картошка» мәнисинде де қолланыла береді.⁴

⁴ Русско-башкирский словарь. М., 1964, 972-бет; Словарь башкирских говоров. Уфа, 1970, 26-бет.

нәлі» мәнісін, екінші мысалдағы *алма* сөзі болса «мийуе» мәнісін, яғни алманың өзін хәм оның жемісін аңлатады.

¹⁰ Боровская А.К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб». //Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971, 99-бет; Бобур. Бобурнома. Ташкент, 1960, 39-бет.

түркмен тилинде *армыт*, азербайжан хэм татар тиллеринде *армуд*, кыргыз тилинде *алмурут*, уйгур тилинде *амут*, гагауз тилинде *хармут*.

Қарақалпақ тилиндеги *алмурт* сөзи парсыша сөз екенлиги Н.А.Баскаков тәрәпинен көрсетилген.¹¹ *Алмурт* сөзи еки компоненттен ибарат болған: *ал* «қызыл», «сарғыш кызыл» хэм *мурт* (*муруд-мурут*) «алмурт».¹²

Алмурт сөзиниң курамындағы *ал* элементи хәзирги түркий тиллерде белгиниң көп ямаса аз екенлигин билдиретуғын күшейтиўши сөз сыпатында қолланылады, гейде ол басқа сөзлер менен де биригип қолланылады. Мәселен: қазақ тилинде *алқызыл*, *алқара*, *алқурең*, *алма*, *алау*, *алқор*,¹³ өзбек тилинде *олма*, *олча*, *алхури*, *олмуруд*, *олов*.¹⁴ Бул сөзлердиң курамындағы *ол*, *ал* элементлери түркий тиллердиң жазба естеликлеринде «қызыл» мәнисин билдирген. Н.К.Дмитриев рус тилиндеги *алый* деген сөзди жоқарыда сөз етилип отырған *ал* сөзине байланыстырады¹⁵, ол «қызыл» мәнисин билдирген, ал хәзирги түркий тиллерде *ал* сөзи тек поэзияда ямаса айырым сөзлердиң курамында ғана сақланып қалған.

Ерик сөзи қарақалпақ тилинде ериктиң нәлин хэм оның мийўесин де, соның менен бирге курытылған ерикти де аңлатып келеди: *қақ ерик*. Бул сөз түркий тиллерде хәр қыйлы формаларда қолланылады. Мәселен, өзбек тилинде *ўрик*, қазақ тилинде *өрік*, кыргыз тилинде *өрүк*, түркмен тилинде *эрик*, татар тилинде *эрек*, ески түркий тилинде *саріг эрук* (МК, I, 99).

Ерик сөзи ертеде дәнели мийўелерди (ерик, кәрели, шабдал) билдирген, ал хәзир тек «ерик» мәнисин аңлататуғын болды. Хәзирги ўақытта мийўешиликтиң раўажланыўы себепли, ериктиң бир неше сортлары көбейип, оларды билдириўши сөзлердиң саны да артты. Мәселен, *сары ерик*, *ақ ерик*,

қәсеки ерик, *жасўеки ерик*, *пайўандеки ерик*, *саррықыз*, *май ерик*, *қызыл ерик*, *көк ерик*, *нуқул ерик*, *қурма ерик*, *тақан ерик* хэм т.б.

Ерик сөзи түркий тиллердиң VIII-XI әсирлердеги жазба естеликлеринде «ерик ағашы» ямаса оның «мийўеси» мәнисинде қолланылған. Мәселен, Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде ол «дәнели мийўе ағашы хэм оның мийўеси», яғный «ерик», «кәрели», «шабдал» деген мәнилерде қолланылған: *сарыйэрук* (абрикос) (МК, I, 69), *eruriyas* (кәрели ағашы) (МК, II, 282), *эрук қақі* (ерик дәнеси), *эрух* – ерик, шабдал, кәрелиниң улыўма атамасы, *қара эрук* («кәрели» мәнисинде).

Ерик сөзиниң тарийхый жактан қандай морфемалардан жасалғанлығы, оның дәслеп қандай мәни аңлатқанлығы хәққинда елге шекем анық пикир жок. Э.В.Севортян бул сөздиң ески түркий жазба естеликлеринде қолланылған вариантларын дәслепки вариант деп, ал *ирик*, *өрүк*, *өрик*, *үрүк* хэм т.б. сөзлерди фонетикалық өзгерислер нәтийжесинде пайда болған деп есаплайды, бул сөзлердиң түбири – түркийше *ар* «ерте» сөзинен келип шығыўы мүмкин деп шамалайды. Ш.Баратовтың пикиринше, ертеде *ерик* сөзи шабдал, кәрели хэм ерик мийўелерин билдирген хэм ўақыттың өтиўи менен дифференциацияға ушырап, бөлек атама болған, дәслеп *сары ерик* деп аталған болса, кейин ала оның биринши компоненти (*сары*) түсип қалып, *ерик* сөзи өз алдына бөлек қолланыла баслаған.¹⁶

Шабдал сөзи хэм шабдал нәлин, хэм оның мийўесин билдирип келеди. Хәзирги қарақалпақ тилинде шабдал егинлерин билдиретуғын атамалардың пайда болыўында оның формасы, түри, мазасы хэм т.б. белгилери есапқа алынған. Мәселен, түрине қарай *ақ шабдал*, *қызыл шабдал*, формасы бойынша *ири шабдал*, *майда шабдал*, *тықыр шабдал*, *түкли шабдал* хэм т.б.

Шабдал сөзи әйлемги түркий жазба дереклерде ушыраспаған, оның орнына *ерик* сөзи қолланылған. Бул сөзди түркий тиллердиң XII әсирдеги

¹¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Лексика. М., 1962, 78-бет.

¹² Қосымжаева О. Сўзиниң морфология таркиби. Тошкент, 1963, 48-бет.

¹³ Қазақ тилиниң қысқаша этимологиялық сөздиги. Алматы, 1966, 34-35-бетлер.

¹⁴ Исмаилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ўрта Осиё ва Қозогистон туркий тиллари лексикасидан таджикот. Тошкент, 1990, 111-бет.

¹⁵ Дмитриев Н.К. О тюркских элементах русского словаря. //Лексикографический сборник. М., 1958, 16-бет.

¹⁶ Баратов Ш. Уйгур тилиниң кәспий лексикаси. Алматы, 1975, 34-бет.

жазба естеликлеринен көріуге болады. Мәселен, Махмуд аз-Замахшарийдің «Мукаддимат ал-адаб» атлы мийнетінде *шафталу* сөзі қолланылған.¹⁷

Шабдал сөзі қарақалпақ хәм басқа түркий тиллердин хәммесинде дерлик бирдей формаларда қолланылады. Мәселен, өзбек тилинде *шафтоли*, уйғур тилинде *шаптула*, қазақ тилинде *шабдалы*, қырғыз тилинде *шаптаалы*, татар тилинде *шафталу*, қумық тилинде *шаптал*, азербайжан тилинде *шэфтәли*, түркмен тилинде *шендалы*, гагауз тилинде *шефтели*, түрк тилинде *шефтали*, қарайым тилинде *шапталы*, қарачай-балкар тилинде *шаптал* хәм т.б. Волга бойы хәм Сибирьде жасайтуғын түркий халықлардың (башқұрт, чуваш, тува, хакас, якут) тиллеринде *шабдал* сөзиниң орнында рус тилиндеги *персик* сөзі қолланылады.

Шабдал сөзі парсы-тәжик тилиниң сөзі болып, ол соңынан түркий тиллерге өткен. Бирақ, түркий тиллерде бул сөздин қайсы дәуірден баслап қолланылып қиятырғанлығы белгисиз.

Жоқарыда келтирилген *шафтоли*, *шаптула*, *шабдалы*, *шаптаалы*, *шафталу*, *шаптал*, *шэфтәли*, *шендалы*, *шефтели*, *шефтали*, *шапталы*, *шаптал* сыяқлы сөзлердин фонетикалық вариантларын салыстырып қарағанымызда, олардың еки компоненттен ибарат екенлиги белгили болды: биринши компоненти *шафт-шанд-шант-шабд-шенд-шопт*, екіншиси-*олу-алу-оли-ал-али-ула-ул-ол-алы*. *Шафт* сөзи ақ ренди билдириуши келбетлик, ал екінши компонент (*олу-оли* сөзи) болса, парсы-тәжик тиллеринде мийуелердин улыўма ағамасын билдиреди.

Шабдалы сөзиниң қурамындағы *шабд-шафт-шант* компоненти араб тилиндеги *шафтун*, *шафата* «сорыў» сөзинен¹⁸ келип шыққан болыўы мүмкин. Себеби, *шабдал* сөзиниң парсы-тәжик хәм хәзирги түрк тиллеринде «сүйиў» мәнисинде қолланылыўы пикиримиздин ҳақыйқатқа жақынлаў

екенин көрсетеди. *Ал-ол* сөзиниң ески хәм хәзирги түркий тиллерде кен қолланылыўы, оның түркийше сөз екенлигин дәлиллейди.

Айырым түркий тиллерде хәм диалектлерде *шафтоли* сөзинин қурамындағы *а* хәм *о* даўыслығыларының тил арты хәм ашық даўыслығы болып, хәттеки айырым жағдайларда созымлы даўыслығы болып айтылыўы нәтийжесинде *ит* сеслери үнли, *бд* формасына да айналады.¹⁹ Мәселен, қарақалпақ, қазақ хәм қырғыз тиллеринде *шабдал*, *шабдалы* формасы қолланылады.

Қарели сөзи көпшилик түркий тиллерде *алхури* формасында қолланылады. Түркий тиллердин XI-XII әсирлердеги жазба естеликлеринде *ерик* сөзи ерик, *шабдал*, *қарели* мийуелерин билдирген, ал оннан кейинги дәуірлерде оның орнына *-сариг эрук*, «қарели» (олкөри, олу) мәнисинде *-қора эрук* сөзлери қолланыла баслаған. Махмуд Кашғарийдин сөзлигинде *эрук* сөзи «шабдал», «қарели» хәм «ерик» мәнисинде берилген. Басқа бир қатар әдебиятларда «қарели» мәнисин *қара эрук*, «ерик» мәнисинде болса, *сариг эрук* сөзлери ушырасады.²⁰ Хәзирги түркий тиллерде төмендегише формаларда қолланылады: қарақалпақ хәм түркмен тиллеринде *қарели* (<қара эли), *заралы* (<гара алы), өзбек тилинде *қара олу*, *оқ олу*, *сарик олу*, *каролу*, уйғыр тилинде *алуча*, *айнула*, түрк, қарачай-балкар, гагауз хәм қырым татарлары тилинде *ерик*, гагауз тилинде *йэрик*, қарайым хәм түрк тиллеринде *эрик*, *чак эриги*, қарачай-балкар тилинде *бал эрик* сөзлери «қарели» мәнисинде қолланылады.

Шийе сөзи түркий тиллерде хәр қыйлы формада қолланылады: өзбек тилинде *чийә*, *алча*, *гилос*, татар тилинде *чийә*, уйғур тилинде *алча*, *ашча*, *гилас*, ноғай тилинде *шийе*, қазақ тилинде *шие*, *гелес*, башқұрт тилинде *сийә*. *Шийе* сөзиниң этимологиясы белгисиз.

¹⁷ Боровков А.К. Названия растений по бухарскому списку «Мукаддимат ал-адаб». //Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971, 107-бет.

¹⁸ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М., 1962, 514-бет.

¹⁹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л., 1980, 60-61-бетлер.

²⁰ Древнетюркский словарь. Л., 1969, 423-бет.

Тут сөзи түркий тиллерде, соның ишинде карақалпақ тилинде хәм тут терегин, хәм оның мийўесин де билдирип келеди: *тут бүри* (туттың мийўесин).

Тут сөзи ҳазирги карақалпақ, өзбек, уйғыр, казак, қырғыз хәм түркмен тиллеринде усы формада ушырасады. Бул сөз парсы-тәжик тиллеринде де қолланылады.²¹ Л.З.Будагов хәм В.В.Радлювтың сөзликлеринде *тут* сөзи парсы-тәжик сөзи сыпатында көрсетилген. Бул сөз ески түркий жазба естеликлеринде ушыраспайды. Сонлықтан да, *тут* сөзиниң парсы-тәжик сөзи екенлиги бираз хақықатлыққа жақын келеди. Ҳазирги уйғур тилинде «тут» мәнисинде *тут* сөзи менен бирге, *үжмә*, *үзүм*, *үжүм* сөзлери де қолланылады. Махмуд Қашғарийдин «Девану луғат ит-турк» (1 том, 150-бет) мийнетинде *үжмә* сөзи «тут» мәнисинде қолланылған.

Тут сөзиниң келип шығыўы жөнинде еле анық пикир жоқ. Бир қатар илимпазлар оның негизинде парсы тилиниң түбири жатқанлығын, екнши бир илимпазлар оның арабша сөз екенлигин болжайды, ал басқа бир изертлеўшилер оны санскрит хәм арамей тиллери менен байланыстырады. Айырым изертлеўшилер бул сөзди түркий сөзи деп қарайды.

Қарақалпақ тилинде әнжир нәллерин билдиретуғын атамалар өзлериниң аталыў жоллары хәм принциплерине қарай бөлинеди. Атамалардың тийкарғы бөлегин әнжирдин өзине тән айырым өзгешеликлерин көрсететуғын мазасы, рени хәм сыпатын билдириўши атамалар қурайды: *қара әнжир*, *пал әнжир*, *сары әнжир*, *ақ әнжир* хәм т.б.

Әнжир сөзи өзбек хәм қырғыз тиллеринде *әнжир*, уйғыр тилинде *әнжир*, *әнжүр*, *әнжүрә*, казак хәм түркмен тиллеринде *инжир* формасында қолланылады.

Әнжир сөзи айырым сөзликлерде арабша сөз, ал басқа бир сөзликлерде парсыша сөз сыпатында берилген. Арабша-русша сөзликте *әнжарун*

«тәбийғый» деген сөз берилген. Бизинше, усы сөзден келип шыққан болыўы мүмкин.

Қарақалпақ тилинде (басқа түркий тиллерде де) «анар» мәнисин билдиретуғын *нар* сөзи тилдин тарийхый раўажланыўы нәтийжесинде семантикалық жақтан кеңейип, төмендеги омоним сөзлерди жүзеге келтирген. Мәселен *нар* - бир өркешли түйе.

Нар сөзи «мәрт», «батыр», «күшли» мәнилеринде, тийкарынан, нақыл-мақалларда ушырасады: *Қатарда нар болса, жерде жүк қалмас. Нардай жигит.*

Нар сөзи адам атларының курамында да ушырасады: *Нарбай, Наржан, Нарман, Нартай, Нарымбет.* Ал *анар* сөзи ҳаял-қызлар атларының бир компоненти сыпатында қолланылады: *Анаргүл, Анархан.*

Анар (*әнар*) сөзи Орхон-Енисей жазба естеликлеринде, Махмуд Қашғарийдин сөзлигинде ушыраспайды. Ҳазирги өзбек, уйғур, казак хәм қырғыз тиллеринде *анар*, *әнар* формасында, түркмен, татар, ноғай, қарайым хәм түрк тиллеринде бул сөздин алдыңғы *а/ә* сеслери түсирилип, *нар* формасында қолланылады.

Илимий әдебиятларда көрсетилиўине қарағанда, *нар* хәм *анар* сөзлери-парсы-тәжик тилиниң сөзлери. *Нар* сөзи түркий тиллердин IX-X әсирлердеги жазба естеликлеринде *нара* формасында ушырасқан.²² Оннан кейинги дәўирлерде жазылған жазба естеликлерде «анар» мәнисинде, тийкарынан, *нар* сөзи қолланылған.²³ Ҳазирги көпшилик түркий тиллерде де *нар* сөзи «анар» мәнисинде қолланылады. Айырым түркий тиллерде (башқурт, чуваш, якут, хакас, тува) оның орнында рус тилиндеги *гранат* сөзи қолланылады.

Анар, *нор* (*нар*), *нара* сөзлери тарийхый-этимологиялық жақтан бир түбирден, яғний араб тилинде қолланылатуғын *анарә* («оақты бериў») хәм

²¹ Персидско-русский словарь. М., 1953; Таджикско-русский словарь. М., 1954, 400-бет.

²² Ишанкулов С.М. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, 1985, 73-бет.

²³ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тегисира XII-XIII вв. М., 1963, 227-бет.

нара («ожақты») сөзлерінен келип шыққан.²⁴ Себеби айырым сөзліктерде *нар* сөзі *анар* сөзінің қысқарған формасы деп көрсетіледі. *Нор* сөзі араб, парсы хәм түркий тиллерінде «жалын, шок, от» мәнилерін де билдиреди.²⁵ Усы тарихый дереклерге қарағанда, *анар* (*анар*) атамасы мийўениң реңине байланыссы келип шыққан болыўы мүмкін.

Ю.Ишанкуловтың пикири бойынша, *нар* сөзі дәслеп «ашшы» мәнисин билдирген, кейнінен ол «анар» мәнисінде қолланылған. Оны *нордон* «ашшы» сөзі тастыйықлайды деп жазады.²⁶ Бизіңше, *нордон* сөзі *нар* сөзінің «анар» мәнисинен кейін пайда болған, яғный ол *анар* дәнінің ашшы болыўынан келип шыққан. Себеби, *нар* сөзінің тек *дон* сөзі менен биргеликте «ашшы» мәнисінде қолланылыўының өзі де оның *нар* сөзінің дәслеп «ашшы» мәнисінде қолланғанлығын көрсетеди.

Жийде сөзі барлық түркий тиллерде, жазба естеликлерде бирдей дерлик, яғный онша өзгериске ушырамаған. Мәселен, уйғыр тилинде *жигде*, қазақ тилинде *жиде*, кыргыз тилинде *жийде*, *жигда*, түрк тилинде *igde*, түркмен тилинде *игде* түрінде ушырасады. Махмуд Қашғарийде *йигде*, *игте* (МК, 111, 37), *йигтә*, *ийкда*, *игде* (Қурышжанов, 128) түрлерінде қолланылған. Э.В.Севортян *жийде* сөзінің дәслепки фонетикалық вариантлары сыпатында төмендеги формаларды көрсетеди: *жийда* < *йигде*, *игде*, *жигде*, *ийкде*.²⁷

Жийдениң қарақалпақ тилинде мынадай түрлері ушырасады: *домалақ жийде*, *ақ жийде*, *қызыл жийде*, *бармақ бас жийде*, *сопақ жийде*, *узын жийде*, *жигилдик жийде*, *қурмалы жийде*, *арнапы жийде* хәм т.б.

Бийе сөзі Орхон-Енисей жазба естеликлерінде, оннан кейінги жазба естеликлерде ушыраспайды. Ол тек XIV-XV әсирлерде, әсиресе Өлийшер Наўайының шығармаларында қолланылған.

Бийе сөзі хәзирги өзбек, уйғыр, кыргыз хәм түркмен тиллерінде *бехи* түрінде қолланылады. Ал қазақ, кумық, ноғай, татар хәм башқурт тиллерінде оның орнына *айва* сөзі, азербайжан тилинде *heywa*, кумық тилинде *гъайва* сөзлері қолланылады.

Бийе ямаса *бехи* сөзі хәзирги тәжик тилинде *бех-биҳи*, парсы тилинде *бех* формасында қолланылады. Бул сөз жаңа мәни аңлатып, алмалар туқымына кириўши мийўе атамасын билдиреди. Бул сөздің тийкары *бех* болып, «жақсы», «жағымлы», «көркем», «жақсы ийисли» мәнилерін билдирип, ол «ийисли, жағымлы мийўе» дегенди аңлатады.²⁸

Жүзим сөзі түркийше сөз болып, ол ерте дәўирлерден берли қолланылып киятырған лексикалық бирлик есапланады. Бул сөз Орхон-Енисей жазба естеликлерінде ушыраспайды. Ад Махмуд Қашғарийдің мийнетінде *үзүм*, *узүм* түрінде келтирилген. Хәзирги түркий тиллерден кыргыз тилинде *жүзүм*, түркмен тилинде *узүм*, татар тилинде *жезем*, түрк тилинде *үзүм*, азербайжан тилинде *узүм*, карақалпақ тилинде *жүзим*, уйғыр тили хәм оның диалектлерінде *узүм*, *үзүм*, башқурт тилинде *йүзөм*, ноғай тилинде *юзим* формаларында ушырасады.

Жүзим сөзі көпшилик түркий тиллерде бирдей, яғный онша өзгериске ушырамаған. Бул сөздің биринши сеси карақалпақ, қазақ хәм кыргыз тиллерінде *ж* сеси менен айтылады, ал ноғай, башқурт хәм татар тиллерінде *ж* сесиниң орнына *й* сеси қолланылады: *йөзем*, *йөзөм*, *йүзүм*. Қалған түркий тиллерде бул сөздің биринши сеси, яғный *ж* ямаса *й* сеси түсирилип айтылады: *үзүм*, *узүм*.

Жүзим сөзиниң этимологиясы ҳаққында еле анык пикирлер жоқ.²⁹ Бул сөздің келип шығыўын анықлаўда, ески түркий тиллердің дереклерине тийкарланамыз. Бул сөзди *үз* хәм *үм* деп морфемаларға ажыратсак, онда оның

²⁴ Арабско-русский словарь. М., 1962, 1065-1066-бетлер.

²⁵ Исмаилов И., Мелиев К., Сапаров М. Урта Осиё ва Қозғистон туркий тиллари лексикасидан таджикот. Тошкент, 1990, 641-бет.

²⁶ Ишанкулова Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, 1985, 77-бет.

²⁷ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974, 325-бет.

²⁸ Персидско-русский словарь. М., 1953, 75-бет; Және қараңыз: Бафова Б. Кўхна сўзлар тарихи. Тошкент, 1991, 19-бет.

²⁹ Қараңыз: Ишанкулова Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, 1985, 85-86-бетлер.

тийкары уз (яғный *үзү*) фейили болып, оған атлық жасаушы *-ум, -им* аффиксинин қосылыуы нәтийжесинде жасалған болады. Бирақ, бул сөзди ески түркий тилдеги *узу* «төбе» (МК, III, 114) сөзи менен байланыстырыу дурыслыққа келиуи мүмкин. Себеби, *жүзим* сөзи «терек», «өсимлик хәм оның мийүеси» мәнисин билдиреди. Жүзим де жокарыға көтерилип турады, соның ушын бул сөз *узу* «балент», «көтерилген» сөзине атлық жасаушы *-м* аффиксинин жалғаныуынан жасалған болыуы мүмкин.

Жүзимнің бир қанша сортлары болады: *келин бармақ, көк жүзим, қызыл жүзим, гүсини жүзим*, ерте писетуғын *ақ жүзим, қара жүзим* хәм т.б.

Ғоза сөзи көпшилик түркий тиллерде хәм жазба естеликлерде бирдей дерлик формада ушырасады: өзбек тилинде *гоз* (*гуз*), түркмен тилинде *хоз*, грек *хозы*, азербайжан тилинде *гоз*, ноғай тилинде *қоз, қозтерек*, кумык тилинде *қьоз*, қарайым тилинде *қоз, қозлук*, татар тилинде *кузы, кузы агачи*.

Ғоза сөзи XIII-XIV әсирлердеги түркий жазба естеликлерде де ушырасады:³⁰ *коз, қоз, гоз*. Махмуд Қашғарийде *қусік, қусікліг эр, қосук* (МК, IV, 372, 381) хәм хакас тилинде *хузух* формасында қолланылған.

Жокарыда келтирилген фактлер, хәзирги қарақалпақ, өзбек, уйғыр, түрк хәм басқа түркий тиллерде ушырасатуғын *хүс, қүс, хүз, қүз, гүз, гүза, гүзақ, құсак* хәм *хузух* сөзлери тарийхый-этимологиялық жақтан бир-бирине байланыслы екенлигинен дәрек береді. Себеби, түркий тиллерде үнли дауыссызлар өзлериниң үнсиз жубайларына ийе. Соның ушын да хәр бир тилдин өзине тән өзгешелигине қарап қолланылған үнли дауыссыз орнына екінши тилде сол дауыссыздың үнсиз жубайы қолланылыуы мүмкин. Мәселен, *ғ-х: гүз-хус; з-с: хуз-жус* хәм т.б.

Хәзирги татар хәм башқұрт тиллеринде «ғоза» мәнисинде *чикләвәк* (татарша) хәм *сәтләүек* (башқұртша) сөзлери қолланылады. Бул сөз XIV әсирдин жазба естелиги — «Таржуманда» *чәтләйүк* формасында қолланылған

³⁰ Курьянжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского языка письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970, 163-бет; Изысканный дар торкокому языку. Ташкент, 1978, 344-бет; Фазылова Э. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Ташкент, 1971, 693-бет.

хәм ол писте сыяклы шағылатуғын басқа мийүелердин атамасын аңлатып келиуи хәм писте, ғоза сыяклы мийүелердин шағылған уактында шығатуғын сестине қарап алынғанлығы хаққында айтылады.³¹ Бизин пикиримизше, *чикләвәк* (татар) *шаттауық, шеттеуік* (қазақ), *сәтләуек* (башқұрт) уқсаған бул сөзлердин формалары жокарыда көрсетип өтилген пикирлердин хақыйқатқа жақын екенлигинен, яғный олардың *чик, чәт, шат, шет* түбирлери уксатыу сөзи екенлигинен дәрек береді.

Хәзирги гагауз хәм түрк тиллеринде «ғоза» мәнисинде *джевиз* сөзи ушырасады. Бул тиллердеги *джевиз* сөзи арабша сөз болып, ол араб тилинде *жавзун* хәм парсы тилинде болса *джоуз* формаларында қолланылады.³²

Солай етип, хәзирги түркий тиллерде «ғоза» мәнисинде *ёнгоқ* (өзбек), *яңақ* (уйғыр), *гоза* (қарақалпақ), *жаңзақ, шаттауық* (қазақ), *қөз* (ноғай), *хоз* (түркмен), *хузух* (хакас), *хоз, хос* (салар), *сәтләуек* (башқұрт), *чикләвек* (татар), *жевиз* (гагауз) сөзлери қолланылады.

Бул сөзлер, тийкарынан, ғоза тереги мийүесиниң формасына, ямаса оның басқа бир белгиси хәм өзгешелигине уксатыудан келип шыққанлығын көрсетеді.

³¹ «Таржумон» - XIV аср ёзма обидаси. Тошкент, «Фан», 1980, 35-бет.

³² Арабско-русский словарь. М., 1962, 184-бет; Персидско-русский словарь. М., 1953, 157-бет.

ПАЛЫЗ ЕГИНЛЕРИ АТАМАЛАРЫ

Палыз сөзи шығысы жағынан парсы-тәжик сөзи болып, ол хәзирги түркий тиллерге өткен. Бул сөз өзбек тилинде *полыз*, хәм казак тилинде *палыз*, түркмен тилинде *бассан* (бахча), башқурт тилинде *бакса* формаларында қолланылады. *Палыз* сөзи ески түркий жазба дереклерде ушыраспайды. Бул сөздің этимологиясы белгисиз. Ески тәжик тилинде *полыз/полез* формасы қолланылып, ол 1) «бағ», «бостан», «гүлистан»; 2) «егин егилетуғын жер, қауын, ғарбыз хәм усылар сыяқлы егилген майданды» билдирген.

Қарақалпақ тилинің лексикасында палыз егинлерин билдиретуғын жүде көплек атамалар ушырасады. Бул атамалардың көп мұғдарда болыуының өзине тән объектив себеплери бар. Өйткени, тилимиздеги палыз егинлеринин хәр бир түринин атамалары бөлек лексикалық бирликлерди курайды: *қауын, ғарбыз, жамбылша, тәрнек, қыяр, асқабақ, қабақ*.

Кейинги жылларда *палыз* сөзинин мәниси кеңейип, тек өзинин мәнисинде емес, ал дақыл егинлери егилетуғын жер майданын да билдиретуғын болып қалды. Ол *қауын, асқабақ, ғарбыз* сыяқлы егинлердин улыўма атамасын да билдиреди: *палыз ектим*. Бирақ бул егинлерди ауыл хожалығына байланысly басқа өсимликлерден, соның ишинде бийдай ямаса ғозадан парықлау ушын *пәлек* деп те айтылады: *қауын пәлек, ғарбыз пәлек*.

Палыз егинлери түрлерине атама қойыу зәрүрлиги социаллық турмыстың раўажланыуы нәтийжесинде соңғы дәуирлерде пайда болған. Бул дәуирде ауыл хожалығы менен шуғылланған адамлар арасында өз-ара байланыс хәм қатнастардың раўажланыуы хәм палыз егинлери түрлеринин көбейиуи нәтийжесинде олардың атамалары да жүзеге келе баслаған.

Хақыйқатында да, белгили регионда палыз егинлери түрлеринин хәр қыйлы нәллери көбейип баслағанда, оларды бир-биринен ажыратыу объектив рәуиште өз өзинен пайда болған. Бундай жағдайда палыз егинлери

атамаларындағы жай сөзлердин алдында анықлаушы бирликлер, хәр түрли сөзлерди келтирип, оларды өз-ара ажыратыу басланған. Палыз егинлери түрлеринин өзине тән өзгешеликтерин, олардың айрықша белгилерин тусиндиретуғын лексикалық бирликлер (атамалар) палыз атамаларын жеккелестиреди хәм дәуирдин өтиуи менен бул сөзлер палыз егинлери атамасына айланады.

Қарақалпақ тилинде палыз егинлери атамаларының қатнасында пайда болған фразеологиялық дизбеклер де көплек ушырасады. Мәселен, *сарғайып тискен қауындай, ийт түйнектен қауын болмас, бир қолда еки ғарбызды тутып болмас, қауынның пәлеги ашы, түйнеги душы* хәм т.б.

Қауын сөзи түркийше сөз болып, жазба естеликлерде *qavun* - ковун, *qavunluq* – қавун түринде ушырасады (ДТС, 406), ол хәзирги түркий тиллердин көпшилигинде қолланылады: өзбек тилинде *қовун*, уйғыр тилинде *қоғун*, казак тилинде *қауын*, түркмен тилинде *гавун*, татар тилинде *кавын*, азербайжан тилинде *говун*, қырғыз тилинде *коон*, түрк тилинде *гавын* түринде бирдей дерлик формада қолланылады. Сибирьдеги түркий тиллерде бул сөздин орнына рус тилиндеги *дыня* сөзи қолланылады.

Қауын сөзинин этимологиясы хаққында бир қатар пикирлер ушырасады. Тарийхый дереклерден мәлим болғанындай, *қа* компоненти «ыдыс ямаса қапты» (МК, 111, 228) аңлатады. Бул *қа* түбирине *п* сесинин қосылыуы нәтийжесинде *қап* сөзи пайда болып, ол шашылып жатқан нәрселерди салып қоятуғын хәм хәр қыйлы материаллардан тигилген үй буйымларын аңлатқан.

Сыртынан қарағанда *қауын* ишине зат салынып, аузы байланған қалтаға уқсайды. Соннан *қап* сөзине атлық жасаушы – *ун* аффикси қосылып *қауын* атамасы пайда болған.³³ Қарачай-балқар тилинде *къаб* «қабақ» мәнисин билдиреди. Сол тийкардан қарағанда, *қауын* сөзинин этимологиялық жақтан дөренди сөз екенлигинен дәрек береді. *Қауын* сөзи менен *қабақ* сөзинин

³³ Исмаилов И., Мелиев К., Сапаров М. Ырта Осие ва Қозогистон туркий тиллари лексикасидан таджикот. Тошкент, 1990, 186-бет.

тўбири бир болыуы мўмкин, яғный қаб морфемасына атлық жасаушы *-ын* (*-ун*), *-ақ* (*-оқ*) аффикслери жалғаныуы нәтийжесинде пайда болған. Ҳақыйкатында да, *қауын*, *қабак* баска палыз егинлеринен қабығынын қатты болыуы (ямаса қалыңлығы) менен ажыралып турады.

Кейинги дәуірлердеги естеликлерде қауынның төмендеги атамалары ушырасады: *it qawini* – «жабайы қауын». *Ийт қауыны* Әлийшер Науайи шығармаларының тилинде *ханзал* сөзи аркалы аңлатылып, оның арабша сөз екенлиги келтирилген. Л.З.Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (Санкт-Петербург, 1869, 411-бет) деген мийнетинде *ийт қауын* формасы *абужаҳл қартузи* формасында берилип, «ашшы қабак» деп түсиндириледі. Бул дақыл ҳазирги тиллерден тек өзбек тилинде *ит қовун* формасында берилип, «пәлек хәм мийўеси қауынға уксаған өсимлик, жабайы қауынды» билдиреди. Писпей, өспей қалған қауын қарақалпақ тилинде *ийт тўйнек*, түркмен тилинде *тўршек* сөзлери аркалы бериледи.

Қауынның түрлери көп, олар хәр қыйлы атамалар менен аталады хәм қандай да бир сыпатлы белгилерге ийе: *ийт қауын*, *шайы қауын*, *наўрызбайы*, *қыртыслы қауын*, *бийшек*, *қарақас* (өзбек тилинде *қорақош*, уйғыр тилинде *қариқаш*, түркмен тилинде *гарагаш*), *бос қауын*, *ғаррықыз*, *май шопақ*, *мәдений заман*, *қара бийшек*, *шымбай бийшек*, *кийиз шопақ*, *бекзады*, *қәсеки қауын* (өзбек тилинің диалектлеринде *хәсәки*, түркмен тилинде *хассеки*), *қытайы қауын* (өзбек тилинде *хитойи*, уйғыр тилинде *хитай қозун* түркмен тилинде *хытайы*), *жийдежапырақ* (өзбек тили хәм оның диалектлеринде *жийдагүл*, *жийда япроқ*, *джидә йапроқ*, түркмен тилинде *игде япрак*), *кемпирбет*, *гүрбек*, *әлекке*, *тўйе қауын*, *гүлабы*, *қарақауын* (өзбек тилинде *қорақовун*, уйғыр тилинде *қарақозун*, казак тилинде *қарақаун/қаралақаун*), *аққауын* (өзбек тилинде *оққовун*, уйғыр тилинде *аққагун*, казак тилинде *аққауны*), *аққас* (өзбек тили оның хәм диалектлеринде *оққош*, *аққаш*, түркмен тилинде *акгаш*), *азгын* (өзбек тилинің диалектлеринде *азгын*, түркмен тилинде *азгын*), *қарақотыр* (өзбек тилинде *қора құтир*, түркмен

тилинде *гараготур*), *торлы қауын* (өзбек тилинде *тўрли қовун*, уйғыр тилинде *торлуқ қозун*), *қайыр қауын*, *ғарбыз қауын* хәм т.б.

Наўрызбайы – гүзде писетуғын қауын, оның реңи көгис, қара, кыртыслы (қабығы) қалың болады.

Жамбылша – палыз егининиң ерте писетуғын, қауыннан кишилеу, домалак түри. Жамбылша писип жетилисиў мүддети, мазасы, сыртқы формасы хәм т.б. белгилерине қарай хәр қыйлы атамалар менен аталады: *ала жамбылша* (өзбек тилинің диалектлеринде *ала замча*), *ақ жамбылша* (өзбек тилинің диалектлеринде *оқ хандалак*), *көк жамбылша* (өзбек тилинде *көк хандалак*), *қызыл жамбылша* (өзбек тилинің диалектлеринде *қызыл замча*), *сары жамбылша* (өзбек тилинің диалектлеринде *сариқ хандалак*, *сары замча*, *сариқ зоми*, казак тилинде *сары ханделек*), *қара жамбылша* (өзбек тилинің диалектлеринде *қора замча*), *қырық күнлик*, (өзбек тилинде *хандалак*, казак тилинде *әңгелек*, уйғыр тилинде *чилгә*, түркмен тилинде *қыркүнлүк*).

Жамбылша атамасы тек қарақалпақ хәм казак тиллеринде, олардың айырым диалектлеринде ғана қолланылады, ал баска түркий тиллерде баска сөзлер менен аталады: Мәселен, өзбек тилинде *зомча*, түркмен тилинде *замча* хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде курамында *қауын* атамасы қатнасауғын фразеологиялық бирликлер де ушырасады. Мәселен: *Сарғайып пискен қауындай*. *Ийт тўйнектен қауын болмас* – «жаманның жақсы болыуы қыйын», *қауынның пәлеги ашшы, тўйнеги душшы* – «туўры сөз ашшы болса да, нәтийжеси пайдалы болады», *гүрбеги пискендей* – «иси оңынан келиў», *гүрбектей* – «семиз, домалак» (адам), *Ийт тўйнек те ўақтында бир тиседи* – «хәр бир нәрсени ўақтында орынлаў керек, кейин кеш болады».

Сары қауын қауынның жергиликли сортларынан бири болып, ол Қарақалпақстанның арқа районларында көп өседі.

Азғын қаўынның бир түрден екінші түрге аўып пайда болған түри.

Нан гөши. Бул қаўынның сырты тегис, көриниси ала гүрбекке уқсап келеди. *Нан гөши* атамасы қаўынның сыртындағы қара дақларды гейде нанға гөшти майдалап қосып жаўып писиреди. Нанның бетинде гөш қара дақ болып көринип турады, усыған байланысly пайда болған.

Ийт түйнек (ийт қаўын). Оның жаз писер, гүз писер деген түрлери болады. Ийт түйнектің формасы сопақлаў, мәйек тәризли болып келеди.

Ғарры қыз. Қаўынның бул сорты Қарақалпақстанның қубла районларында хәм Хорезм областында кеннен таралған. Оның сыртқы көриниси хәдден тыс жыйырықланған, ойлы дөңес болып келеди. Бул қаўынның атамасы узак ўақыт отырып қалған «ғарры қыз»ға уқсатыў аркалы пайда болған, яғный *ғарры қыз* сөзинин аўыспалы мәниси болып, ол образлылық ушын қолланылған.

Шайы қаўын. Бул қаўынның сыртқы нағыслары шайы таўардын нағысына уқсайды, сонлықтан усылай аталады. Оны гейде *түйе қаўын* деп те атайды.

Ала ҳамма. Қаўынның бул түри көбинесе Қарақалпақстанда кен тарқалған. Т.Нугматовтың көрсетиўинше, *алахамма* қаўын түри өзбек тилинің тек ғана Хорезм өзбеклери говорларында ушырасады.³⁴ Қарақалпақ тилинің қубла диалектинде бул қаўынды *қамма* деп атайды.³⁵ *Ҳамма* сөзи *хам*, *хамак* («писпеген», «көк» түсинигин билдиреди)сөзинин -ма қосымтасы менен биригиўинен пайда болған. Қаўынның писиў дәўири алағат, яғный алалап писеди, басқа қаўынлардай болып бирден писип жетилиспейди. Бул қаўынның да бир неше түрлери бар болыўына карамастан, оның барлық түрин *ала ҳамма* деп атайды, демек сыртқы көриниси емес, ал оның писип жетилисиў дәўири нәзерде тутылған.

Түйнек сөзи түркийше сөз болып, ол «палыз егинлери мийўесиниң енди өсип киятырған, териси еле қатпаған дәўири» мәнисин аңлатады. Профессор Ф.Абдуллаев өзиниң «Хоразм шевалари лексикаси» (Тошкент, «Фан», 1966, 81-бет) мийнетинде оғузша *дунак* «писпеген қаўын» деген мәнини билдиретуғынын айтқан.

«Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде» *гүрбек* сөзи «ерте писетуғын жука қабықты қаўынның бир түри» деген мәнини аңлатады. Оның бир неше түрлери ушырасады: *ақ гүрбек*, *көк гүрбек*, *ала гүрбек*, *аласур гүрбек*, *сары гүрбек*, *қара гүрбек*, *хәлекке гүрбек*. Қаўынның басқа түрлерине салыстырғанда ол бир қанша кишилеў болып келеди. Гүрбек Орта Азияда жасаўшы басқа халықларда да ушырасады хәм ол төмендегише аталады: өзбек тилинде хәм оның диалектлеринде *гүрбек*, *гүрвәк*, қазақ тилинде *гүрбек*/*қурбик*, түркмен тилинде *гүрбек*. Қаўының бул түри ғарбызға уқсаңқырап келгенликтен, оны гейде *ғарбыз қаўын* деп те атайды.

Әлеккениң бир неше түрлери бар. Оны гейде *хәлекке* деп те атайды. Гүрбекке бир қанша уқсас болғанлықтан, көпшилик жағдайда *әлеккени гүрбек* деп те атайды. Әлекке қаўынның пәлеги хәдден тыс өсип кетип, түйнек салмай қалатуғын жағдайлары да болады. Соған байланысly палызшылардың тилинде: «Буны егип хәлекке қалма» деген сөзлер қолланылады. Соннан *әлекке* пайда болған болыўы мүмкин. *Әлекке* сөзи өзбек тилинің диалектлеринде *әләккә*, түркмен тилинде *алахекге* формаларында қолланылады.

Айырым атамалар сақлаў мүддетине қарай да аталады. Мәселен, *аспа қаўын* (жоқарыға асып қоятуғын қаўын), *қара қаўын*, оның түрине хәм оның узак мүддет сақланыўына қарай да аталған.

Тилимиздеги *бегзады* сөзи бир нәрсеге уқсатыў аркалы пайда болып, ол «қаўынлардың ең жақсы түри» деген түсиникти аңлатады. Уқсатыў усылы аркалы жасалған қаўынның және бир түри – бул *жийдежапырақ*. Бул

³⁴ Нұрманов Т. Ұзбек тилида полизчилик терминлари. Наманган, 1966, 32-бет.

³⁵ Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлиги. Нөкиз, 1983.

қауынның сыртқы пәллеси сызық-сызық болып, хәр бир пәллеси арасында жийдениң жапырағына уқсаған нағыслары болады.

Бекзады сөзи өзбек тилинин айырым диалектлеринде *бе:зат* түрінде ушырасады.³⁶ Бекзады сөзи өзбек тили хәм оның диалектлеринде бир қатар вариантларда қолланылады: *бекзоди, беқзоти, беҳзоди, бегзадь, бе:зот, бегзот, бекзот, бегзоди, бегизот, беҳзоди*; уйғыр тилинде *беҳзада, бәгзада*, түркмен тилинің диалектлеринде *бегзада*.

Бегзады сөзи *бег, бек* хәм *зады, зада* деген еки сөздің биригиуінен жасалған. Салыстырың: *бегзада, шахзада, ханзада, палзада*.

Бийшек қауын – бул қауынның ең көп таралған түри. Оның жазғы, гүзги, қысқы сортлары болады. Ол сыртқы түри, дәми, мазасы хәм сапасына қарай бир неше атамалар менен қолланылады: *қара бийшек, қызыл бийшек, аққас бийшек, ҳамма бийшек, набат бийшек, торнабат бийшек, хийуа бийшек, хожели бийшек, шымбай бийшек*.

Бийшек сөзи өзбек тилинде *бешак*, уйғыр тилинде *бешәкширин*, түркмен тилинде *бийшек*, казак тилинде *бишек* формаларында қолланылады. Түркмен тилиндеги палыз егинлери атамаларын изертлеген С. Аннабердиева, *бишек//бийшек* атамасын парсы тилиндеги *бә «сиз»* хәм араб тилиндеги *шак «гүман»* сөзлериниң қосылыуынан пайда болған хәм бул сөз «мазалы қауын» мәнисин билдиреди деп көрсетеди.³⁷ Т.Нугмановтың пикиринше, *бишек* сөзи дәренди сөз болып (*беш+ак*), бул қауынның пәллеси бес бөлекке бөлинип тұрғанлығынан келип шыққан.³⁸ Ал, Ш.Баратов оны иран тиллеринде бийкарлау мәнисинде қолланылатуғын *бий* элементи хәм *шанк «гүман»* сөзиниң биригиуінен пайда болған деп көрсетеди.³⁹ Т.Нугмановтың пикирлери бир қанша дурыслыққа келеди, себеби, бийшек қауынның хәр бир

шопағында бес пәлле сызықлары болады. Бизиң пикиримизше, соған байланыслы аталған болыуы мүмкин.

Гұлабы–қауынның ерте писетуғын түри. Ол көк ала, қара ала түсли болып келеди. Бул қауынның *қара гұлабы, көк гұлабы* деген түрлери болады. Гұлабы сөзи түркий тиллердин көпшилигинде ушырасады: өзбек тилинде *гулаби*, уйғур тилинде *гүләби*, казак тилинде *күләби*, түркмен тилинде *гулабы* хәм т.б. Бул сөзлердин прототипи - иран тиллериндеги *гулаб, гулаби* < *гул «гүл»* хәм *аб «суу»* сөзлериниң өзгерген формасы.⁴⁰

Гүрбек–қауынның қабығы қалың, иши жуқа хәм мазалы болып келетуғын түри. «Ўзбекча-русча лугатта» *гургак* «тез писер қауын» деп келтирилген. Л.З.Будаговтың сөзлигинде *горбек//ермек* сөзи «ерте писер, домалақ, гөши қалың, үсти торлы, мазалы қауын» дегенди билдиреди.⁴¹

Тәрнек – қауынның тез писетуғын хәм қауыннан әдеуір кишилеу түри. Тәрнектің түрлери көп емес, оның *ақ тәрнек, көк тәрнек* деп аталатуғын түрлери сақланған. Биз тәрнек егиудин басқа палыз түрлериндей (қауын, қабақ, асқабақ) онша көп қолланылмайтуғынлығын палызшылардың өз пикирлери менен дәлиллеймиз, сол себепли тәрнек түрлерин билдириуши атамаларды толық көрсетиу мүмкиншилигине ийе болмадық.

Тәрнек сөзиниң келип шығыуы тууралы бир қатар пикирлер ушырасады. Парсы-тәжик тиллеринде *тар* сөзи «жаңа, көк», *тарра* сөзи «жағымлы, жақсы ийисли» деген мәнисти билдиреди. Айырым тюркологиялық әдебиетларда *тәрнек* тәжикше *тар* сөзинен жасалған деп көрсетиледи.⁴² Биз де бул пикирге қосыламыз, *тар* сөзи «жақсы ийисли, жағымлы» деген мәнини билдирсе, *-ақ//ек* киширейтиуши аффикс, яғный, бул сөз «кишкене, жаксы ийисли» деген мәнилерди билдиреди. Айырым дереклерде *тәрнек* – бул қауынның бир түри.

³⁶ Нугманов Т. Ўзбек тилида полизчилик терминлари (Фаргона водийси материаллари асосида). Тошкент, 1971, 47-бет.

³⁷ Аннабердиева С. Тематические группы названий бахчевых культур в туркменском языке. //Известия АН ТССР, серия общественных наук. 1983, № 1, 64-бет.

³⁸ Нугманов Т. Ўзбек тилида полизчилик терминлари (Фаргона водийси материаллари асосида). Тошкент, 1971, 44-127-бетлер.

³⁹ Баратов Ш. Уйғур тилиниң кәспий лексикиси. Алматы, 1975, 52-бет.

⁴⁰ Талкиско-русский словарь. М., 1955, 107-бет.

⁴¹ Будагов Л.З. Сравнительный словарь тюрско-татарских наречий. Санкт-Петербург, 1871, 148-бет.

⁴² Нугманов Т. Ўзбек тилида полизчилик терминлари (Фаргона водийси материаллари асосида). Тошкент, 1971, 110-бет.

Ғарбыз сөзі ески сөзлердің бири болып, ол түркий тиллердің ертедегі сөзліклерінде төмендегіше формаларда берілген: *бокан* (МК, I, 380) – *ғарбыз*; *қарпуз*, *қарбуз*, *қарпуз*, *харпуз*//*харбуз*//*қарпуз*, *қарбыз*. Хәзіргі түркий тиллерде ол *тарвуз* (өзбек), *тавуз* (уйғыр), *қарбыз* (казак), *дарбыз*//*тарбыз* (қырғыз), *гарпыз* (түркмен) формаларында ушырасады. Басқа бир қатар түркий тиллерде, мәселен, түрк тилинде *карпуз*, азербайжан тилинде *гарпыз*, башкурт тилинде *карбуз*, қарашай-балкар тилинде *харбыз*, татар тилинде *қарбыз*, чуваш тилинде *арпуз*, кумык тилинде *харбуз*, ноғай тилинде *карбыз* түрінде қолланылады. Ал Сибирьдегі түркий тиллерден алтай, якут, тува хәм хакас тиллерінде рус тилиндегі *арбуз* сөзі қолланылады.

Ғарбыз атамасының келип шығыуы жөнінде жүдә көп пикирлер айтылған. Деген менен, оның қайсы тилге тийісли екенлигі еле анық емес. Мәселен, М.Фасмердің пикири бойынша, *арбуз* сөзі рус тилине түркий тиллердің кыпшақ топарындағы тиллерден өткен.⁴³

Өзбек диалектологы А.Ишаев *ғарбыз* сөзінің этимологиясы жөнінде мынадай пикирлерди билдиреди: Өзбек тилиндегі *тарвуз* сөзі диалектлерде хәр кыйлы формаларға ийе. Соны айтыу керек, түркий тиллерде *тарвуз* сөзі, бириншиден, *т-д*, екиншиден, *х-г-қ-ғ* сеслеринен басланады (рус тилиндегі *арбуз* сөзінде бул сеслер түсірилип қалдырылған). Егер *тарвуз* сөзінің келип шығыуына нәзер аударсақ, *т-д* сеслери менен басланатуғын айырым түркий тиллердегі *тарвуз*, *дарбыз* сөзі парсы – тәжик тилиндегі *тарбуз* сөзінің *х-г-к-ғ-қ* сеслери менен басланысатуғын *хармиз* (*гармиз*, *қармиз*) сөзі парсы – тәжик тиллеріндегі «қауын» мәнісін аңлататуғын *харбуза* (қауын) сөзінен алынғаны белгили болады. Бул сөзлер әдетте *хар* хәм *буз* және *хар* хәм *буза* сөзлерінің биригиуі нәтижесінде пайда болғанлығы да сөзсиз.⁴⁴

Рус, украин хәм түркий тиллердегі *ғарбыз* сөзі хақында проф. Н.К.Дмитриев былай жазады: «Арбуз – это слово, распространенное в разных языках и различных районах, может иметь неодинаковую семантику «арбуз», «дыня», «тыква» и неодинаковую форму. В основе его лежит среднеперсидское слово *хачвизак* – новоперсидское *хачвиза*. На тюркской почве персидский *х* обычно переходит в велярное и далее в *к*, а конечное *а* – отпадает. Таким образом, возникает форма *карпи*, какую имеет в турецком, и, далее, выраженная по гармонии гласных *карпи* – *гарбыз* (азерб., туркм.).

В туркменском известна и форма *тарпыз*, которая встречается так в киргизском *тарбыз* и восходит (ровно и как в сибирско-татарском) к монгольской линии того же персидского слова. Русская форма *арбуз* восходит к татарским диалектам типа касимовского, где начальное *к* дает «нуль звука», т.е. *карбуз* – *арбуз*».⁴⁵

Демек, рус тилиндегі *арбуз*, түркий тиллердегі *қарбыз*, *дарбыз*, *гарпыз*, *карпыз*, *карпуз*, *тарбыз*, *тарвуз*, *ғарбыз*, *тавуз* хәм украин тилиндегі *ғарбуз* сөзлерінің прототипи парсы тилиндегі *харбуза* болып саналады.

Ғарбыз писип жетилисиу дәуирине қарай *қырық күнлик ғарбыз* деп те аталады. Қаракалпак тилинде оны гейде *ерте писер*, *майда ғарбыз*, *майда шопақ ғарбыз* деп те атайды.

Ала ғарбыз. Бул ғарбыздың ерте хәм кеш писетуғын түрлери болады. Оның сырты майда ала көгис гүлли болып, тухымы кара хәм қоңыр қызғыш, ети қызыл болып келеди. Бул атама басқа түркий тиллерде де ушырасады: өзбек тилинде *ола тарвуз*, казак тилинде *ала дорбыз*.

Қара ғарбыз. Бул ғарбыздың сырты кара, кара көгис, териси қалың, ети қызыл болады, шопағы шым кара, сыртқы ернегинде ақ сызығы бар, айырымлары шубар тухымлы, ақ шопақ кара ғарбыз да болады, туқымының көринисине қарап: *ақ шопақ қара ғарбыз*, *қара шопақ қара ғарбыз* деп айырылады. Қара ғарбыз ғарбыздың басқа түрлерине қарағанда көлеми үлкен

⁴³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964, 6-7-беттер.

⁴⁴ Ишаев А. Мәзһоси ўзиди. // «Фан ва турмуш». 1983, № I, 26-27-беттер.

болады. Бул атама басқа түркий тиллерде айырым фонетикалык өзгешеликке ушырап колланылады: өзбек тилинде *қора тарғуз*, уйғыр тилинде *қара тарғуз*, кыргыз тилинің диалектлеринде *кара дарғыз*, түркмен тилинде *гара гарғыз*.

Ақ гарғыз. Оның формасы домалақ, ал биразлары узын үлкен болады, рени акшыл болып, асқабақтың түрине ұқсас болып келеди. Териси басқа ғарғызларға қарағанда қалыңлау, шопағы ақ, қоңыр, қара болады хәм сырткы формасы акшыл болғанлыктан, усылай аталады; өзбек тилинде *ок тарғуз*, уйғыр тилинде *ақ тарғуз*, кыргыз тилинің диалектлеринде *ак дарғыз*, түркмен тилинде *ак гарғыз*.

Сопақ гарғыз. Бул ғарғыздың акшыл, қоңыр, қара түрлери ушырасады хәм оның ети қалың, жүдә мазалы болады. Сопақ ғарғызды айырым орынларда *палаўқабақ гарғыз* деп, палаўқабақтың сырткы формасына усатыу арқалы атайды, айырымлары алмұртқа ұксағанлыктан, оны *алмұрт гарғыз* деп те атайды.

Палыз егинлери атамалары менен байланыслы түсиниклердің пайда болыуы да белгили бир халықтың шуғылланатуғын тийкаргы кәсиби менен тиккелей байланыслы болады. Сонлықтан қарақалпақ тилинде палыз егинлери, соның ишинде ғарғыз егинлери атамалары қатнасында пайда болған фразеологиялық бирликлер ушырасады. Мәселен: *Бир қолда еки гарғызды тутып болмас* – «еки жумысты бир ўақытта ислеп болмайды», *қолынан гарғызы түсти* – «үмити пушка шықты». Ғарғыз «семиз, үлкен, домалақ қарын» мәнилеринде де колланылады. Ғарғыздай томпайып кеткен қарны өз алдына бир бөлек (К.Мәмбетов). Бети буршақ жауып бузылған жердей ырақана-жырақана, қарны ғарғыздай дуп-домалақ бир киси (К. Мәмбетов)

Қыяр – палыз егининиң пәлеклеп өсетуғын бир түри. Қыяр егиу менен бизде онша көп шуқылланбаған, сонлықтан оның түрлерин айырып

көрсететуғын атамалар тилимизде аз муғдарда ушырасады. Бул егинниң өзи де бизге соңғы дәуирлерде келе баслаған.

Қыяр сөзи түркмен, түрк, башкурт, татар, уйғыр хәм қазақ тиллеринде усылай аталады, ал басқа түркий тиллерде *бәдирең*, *бодринг* хәм т.б. формаларда колланылады. *Бодринг* ямаса *қыяр* сөзлериниң Орта Азия түркий тиллеринде қашаннан баслап колланылып киятырғанлығы хаққында анық бир мағлыұмат жоқ. *Қыяр* сөзи парсы-тәжик тиллеринен ески өзбек тилине өткен. Ол ески түркий жазба дереклерде ушыраспайды. Бирақ бул сөздин орнына ески түркий тиллерде төмендеги лексикалық бирликлер колланылған: *тармаз* (ДТС, 538), *тармаз* (МК, I, 426), *турмуз*, *aba basi* – «қыяр сыяқлы өсимлик» (ДТС, I), *елестек*, *әләстәк*, *хиёр*. Хәзирги базыбир түркий тиллерде, атап айтқанда, түркмен тилинде *хыяр*, азербайжан тилинде *хияр*, түрк тилинде *хиуай*, татар тилинде *қыяр* формалары ушырасады. Жокарыда келтирилген *тармаз*, *аба бәши*, *елестек*//*әләстәк* формалары хәзирги түркий тиллердин материалларында ушыраспайды. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде *бәдирең*, хорезмли өзбеклердин тилинде *бодраң*, өзбек әдебий тилинде *бодринг*. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектиндеги *бәдирең* сөзи өзбек тилиниң хорезм говорларынан өткен.

Бодринг сөзи еки компоненттен турады *бод*/*бад* хәм *ранг*//*ринг*//*раң*. Оның этимологиясын еки түрли болжайды: 1) биринши компоненти *бад* (*бод*) «окаман, жағымсыз», екинши компонентин *рең*, *түр-түс* сөзлери менен байланыстырады; яғный «жаман реңли», «көриниси жағымсыз» дегенди билдиреди; 2) биринши компонент ағаш, терек (көбинесе тал ағашы) денесиниң куры таяқ болып қалғаны, ширигени *буда-пуда* (ески тәжик тилинде *пада*) сөзи менен байланыслы, ал екинши компонент биринши болжаудағы *рең* сөзи болып, бунда егинниң таяққа ұксап сыныуы тийкар болған.

⁴⁵ Дмитриев Н.К. О торкских элементах русского словаря //Лексикографический сборник. М.,1958, 16-бет.
28

Қабақ сөзі ески сөзлерден бири болып, ол түркий тиллердин ертедеги сөзликлеринде төмендеги формаларда ушырасады: *qabaq* (ДТС, 393), *қабақтық* (МК, I, 462; ДТС, 399) *қабақ*, *қабоз*, *каду*.

Қарақалпақ тилинде *қабақ* сөзи менен бирге *кәди* сөзи де синоним сыпатында қолланылады. Бирак *кәди* сөзине қарағанда *қабақ* сөзи кен қолланылады.

Қабақ сөзинин пайда болыуы ҳаққында төмендеги пикирлерди айтыу мүмкин. *Қабақ* сөзин де *қауын* сөзи сыяқлы дөренди сөз деп қарауға болады. Оған қарашай тилиндеги *къаб* «қабақ» хәм Махмуд Қашғарийдин мийнетиндеги *қа* «ыдыс» сөзинин қолланылыуы тийкар бола алады. *Қа* сөзине *п* сөзинин жалғаныуы нәтийжесинде зат салып қойылатуғын буйымның атамасы пайда болған. Соңынан *қан* сөзине сөз жасаушы *-ақ* аффикс жалғанып, *қабақ* сөзи пайда болған.

Хәзирги бир қатар түркий тиллерде *қабақ* сөзи төмендегидей формаларда қолланылады: *qabaq* (түрк), *габақ*//*балгабаг* (азербайжан), *асқабақ* (казак), *ашиқабақ* (кыргыз), *кәди* (түркмен), *кабак* (башкурт), *къаб* (қарашай), *хыяр* (балкар), *каван* (чуваш), *кабак* (татар), *къабакъ* (кумык), *кабак* (ноғай), *кава* (уйғыр), *қовоқ* (өзбек). Бул тиллерден тек түркмен тилиндеги *кәди* атамасы иран тиллериндеги *каду* сөзинин өзгерген формасы болса, ал қалған атамалар түпкиликли түркий сөзлери есапланады.

Сибирьдеги якут, алтай, хакас хәм тува тиллеринде *қабақ* сөзи рус тилиндеги *тыква* сөзи аркалы билдирiledи.

Асқабақ. Қарақалпақ тилинде асқабақтың мынадай түрлери ушырасады: *сәлле асқабақ*, *пашшайы асқабақ*, *айым қабақ*, *қант қабақ*, *пал қабақ*, *қара асқабақ*, *тас қабақ*, *палауқабақ* хәм т.б.

Сәлле асқабақ (сәлле қабақ) асқабақтың бир түри болып, оның сыртқы көриниси домалақ жол-жол (қауын тилигине ұқсаған ойлы-дөңес) болады. Бул асқабақтың «сәлле асқабақ» деп аталыуынын себеби, оның сыртқы

көриниси сәлlege ұқсайды. Сәлле асқабақтың көк сәлле асқабақ хәм ақ сәлле асқабақ деген түрлери де болады.

Тас қабақ. Сыртқы қабығы жүдә қалың ямаса қатты болғанлықтан, оны кыршып алыу бираз қыйын, ол жүдә үлкен болмайды, бирак мазалы болады.

Айым қабақ, *айым асқабақ*. Асқабақтың бул түри сәлле асқабақтан сәл пәл кишилеу болады хәм сулуу болып көринеди, соның ушын да оны «айым қабақ» ямаса «айым асқабақ» деп атаған болыуы керек.

Пашшайы асқабақ (пашшайы асқабақ). Сыртында қауын тиликке ұқсас сызық жоллары болады. Сыртқы көриниси сарғыш қара болып келеди. «Пашшайы» деп сыртындағы жол-жол нағысларға қарай айтылған. Гейде оны *жунар асқабақ* деп те атайды.

Ыдыс ямаса буйым орнында қолланылыуына қарай: *дасмал қабақ*, *суу қабақ*, *май қабақ*, *шәңгил қабақ*, *насыбай қабақ*, *шөмиш қабақ*, *ожау қабақ*, *ыдыс қабақ*, *дуутар қабақ*, *зобыз қабақ* атамалары қолланылады.

Суу қабақ – қабақтың ең үлкен формасы. Оның ауыз бетин ойып алып, мойнына жип тағып аркалап суу тасыйтуғын ямаса суу сақлайтуғын ыдыс болған. *Қабақ* сөзи де қауын, ғарбыз, асқабақ сыяқлы өзинин басқа сорт түрлери ушын улымалық түсиникти билдиреди. Соның менен бирге, формасының үлкен-кишилигине, сыртқы көринисине хәм атқаратуғын хызметине қарай бир неше түрлерге бөлинеди: *суу қабақ*, *май қабақ*, *ауыз қабақ*, *ыдыс қабақ*, *дасмал қабақ*, *шылым қабақ*, *тас қабақ*, *ожау қабақ*, *шөмиш қабақ*, *шәңгил қабақ*, *доңыз қабақ*, *палауқабақ*.

Май қабақ. Қабақтың басқа түрлери ұқсап сырты қатты болып, ол ыдыс ретинде жумсалады хәм аузын ойып ишине көбинесе май куйып қойылады, аты да соннан келип шыққан. Буның үлкен хәм кишкене түрлери де болады. Қарақалпақ тилинде *май қабақты* гейде *ауыз қабақ* деп те атайды. *Ауыз қабақ* – қабақтың бир түри. Оның түби үлкенирек болып келеди, аузы суу қабақтан сәл үлкенлеу етип кесиледи. Көбинесе оның ишине қатық уйтылады ямаса оған сүт куйып қояды. «Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзлигинде»

ауыз қабақ – «мал сауығу үшін арналған қабақтың бір түрі» деп берілген. Аузы бір қанша үлкен етип кесіліуіне қарай, оны *ауыз қабақ* деп атайды. Қарақалпақ тилинің арқа диалектінде ауыз қабақты *шәңгил* ямаса *айран қабақ* деп те атау ұшырасады. Қабақтың көрсетілген үш түрі де бір-бирине ұқсайды, қолланылығу өзгешелігіне қарай хәр қыйлы аталады, бірақ *ыдыс қабақты* үлкен қабақлардың орта белинен кесіп алып, астыңғы жағын пайдаланған. Астыңғы бөлеги сәлле асқабаққа ұқсап қалады. Ишине ун, тақан, ийжан сыяқты хәр қыйлы затлар салынады. Сыртларына хәр қыйлы бояулар жағып нағыслап қояды, тап хәзирги табақ ыдыслардай хәр қыйлы нағыслар салынған болады.

Насыбай қабақ – пәлеги узын, мийуеси майда, домалақ, сопақлау, түби хәм уш жағы жууан, ортасы жиңишке болып келетуғын қабақтың түрі. Төбесинен тесик ашып, оған насыбай ататуғын адамлар ишине насыбай салып жүреді. Қабақтың аты да соннан алынған.

Ожау қабақ (шөмиш қабақ). Оның сабы жиңишке, ушқыр тәрепи жууан болады, үлкен ағаш қасыққа ұқсап келеді, ушындағы жууан, томпақ жағы кесіп тасланады. Көбинесе оның ишине суу, айран, қатық хәм т.б. қуйып қойыу үшін қолланғанлықтан оны *шөмиш қабақ* деп атайды.

Шәңгил қабақ. Онын сабы қошқардың шақындай төменге қарай ийретілген болады, айырым дөнгелек саплы шөлмеклерге ямаса қол жууатуғын чайникке ұқсайды. Ол *шәңгил қабақ* деп те айтылады. Қабақтың бул түринен дуутар да соққан. Сонлықтан оны *дуутар қабақ*, ямаса *дуутарбас шәңгил қабақ* деп те айтады.

Шылым қабақ. Узын, бели қысық, уш бети жумалақ, түбин кишкене етип тесип, оған найша орнатып ишине темеки салынады. Тилимизде *шылым қабақ* онша көп қолланылмаған. Бул атама өзбек тилинде *чишим қовоқ*, *найса қовоқ* деп қолланылады.

Дасмал қабақ. Буны ата-бабаларымыз сыртқы қабығын қыршып алып, қазан хәм баска да ыдысларды жууыу үшін пайдаланған. Оны *кир қабақ* деп те айтады.

Асқабақ. Асқабақтан азық-ауқат үшін пайдаланыу кең көлемде ұшырасады, оның шопағынан да хәр қыйлы өнім ислеп тағам ретінде пайдаланып келген. Қабақ, асқабақ түрлеринен пайдаланыу халқымыз турмысында үлкен орын тутады. Асқабақтың бир неше түрлери бар: *асқабақ*, *палауқабақ*, *паласқабақ*, *пашшайы асқабақ*, *сәллеасқабақ* хәм т.б.

Қабақ хәм *асқабақ* сөзлери мәнилик жақтан бираз өзгеше болса да, айырым сөйлеу тилинде асқабақтың орнына *қабақ* сөзи қолланылыу жағдайы ұшырасады. Мәселен: *пал қабақ*, *қант қабақ*, *пашшайы қабақ*, *қабақ* болып қолланылады.

Палауқабақ атамасы түркий тиллердин ишинде тек қарақалпақ тилинде ғана қолланылады. Қарақалпақ тилинің айырым диалектлеринде *палау кәди*, Шоманай, Қанлыкөл районлары қарақалпақларының тилинде *кәди*, *кәди қабақ* атамасы ұшырасады, түркмен тилинде *кәди*, қазақ хәм өзбек тиллеринде *асқабақ*, *ошқовоқ* сөзлери қолланылады.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги мийуе хәм палыз атамаларының тийкаргы бөлегин қарақалпақ тилинің сөзлери қураса, ал белгили бир бөлеги көпшилилик түркий тиллер үшін ортақ сөзлер болып табылады. Әлбетте, бул жағдай түркий халықлардың көп әсирлер дауамында бирге жасап, өз ара қарым-қатнаста болып келгенлігинен дәрек береді.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҮ	3-4
МИЙҮЕ АТАМАЛАРЫ	5-17
ПАЛЫЗ АТАМАЛАРЫ	18-34

Қ. Бекниязов

Қарақалпақ тилиндеги мийўе хәм палыз атамалары

Қарақалпақ тилинде
«Қарақалпақстан» баспасы
Нөкис-2010

Редактор - М. Кутлымуратов
Тех редактор - Б. Утемуратов

Териўге берилген ўақты - 09.04.2010 ж. Басыўға рухсат етилген ўақты-12.04.2010 ж.

Қағаз форматы-60x84^{1/16}. Офсет қағазы. Гарнитурасы – «Times».

Көлеми – 2,2 баспа табак. Жәми - 200 нускада. Баҳасы шәртнама бойынша.

«Қарақалпақстан» баспасы

230100, Нөкис қаласы, Қарақалпақстан көшеси, 9-жай